

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

Козинець О.Г.,
*кандидат історичних наук, доцент,
завідувачка кафедри правоохоронної діяльності та
загальноправових дисциплін,
Національний університет «Чернігівська політехніка»*

Лугина Є.Ю.,
*студентка юридичного факультету,
Національний університет «Чернігівська політехніка»*

Козинець О.Г., Лугина Є.Ю. Конституційні засади захисту прав військовослужбовців в Україні.

Наукова стаття присвячена дослідженню основних конституційних засад правового статусу військовослужбовців. Визначено, що на сьогодні держава виконує обов'язок забезпечувати захист прав та інтересів осіб, які перебувають у Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Саме Конституція України містить основні засади захисту цих осіб. Метою дослідження є аналіз норм Конституції України, та інших актів законодавства, що регулюють порядок правового захисту військовослужбовців, а також визначенню ролі Конституційного Суду України у забезпеченні дотримання конституційних норм. Зазначено, що військовослужбовці наділені особливим правовим статусом відповідно до чинних норм Основного Закону. Їх перебування на військовій службі тягне за собою обмеження деяких гарантованих державою прав та свобод, а тому передбачаються окремі гарантії соціального та правового статусу. Розглянуто зміст статей 17, 35, 37, 65 Конституції України, що регулюють суспільні відносини щодо проходження військової служби. Зазначено, що конституційні положення лягли в основу Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Підкреслено роль цього закону, оскільки ним встановлено механізм соціально-правового захисту військовослужбовців, членів їх сімей, зокрема закріплено порядок та умови надання грошового, продовольчого, речового, медичного та інших видів забезпечення, та інших видів пільг. Зроблено висновок, висновку, що він містить тлумачення деяких проголошених Конституцією України прав людини і громадянина, але з урахуванням особливостей забезпечення цих прав для військовослужбовців, але законодавча система залишається недосконалою, зокрема через невідповідність законів нормам Конституції України. Тому розглянуто роль повноважень Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції, правові позиції якого відіграють важливу роль у правовому застосуванні норм Конституції України. Здійснено аналіз рішення Конституційного Суду України щодо визнання неконституційними норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» за конституційною скаргою.

Ключові слова: Конституція України, правових захист, Збройні Сили України, воєнний стан, Конституційний Суд, конституційна скарга.

Kozynets O.H., Luhyna Y.Y. Constitutional principles of protecting the rights of military personnel in Ukraine.

This scholarly article examines the fundamental constitutional principles governing the legal status of military personnel. The Constitution of Ukraine provides the key foundations for safeguarding these individuals. The purpose of this study is to analyze the provisions of the Constitution of Ukraine and other legislative acts regulating the legal protection of military personnel, as well as to determine the role of the Constitutional Court of Ukraine in ensuring compliance with constitutional norms. It is

noted that military personnel possess a special legal status under the provisions of the Basic Law. Their military service entails restrictions on certain state-guaranteed rights and freedoms, which necessitate specific social and legal safeguards. The article explores the content of articles of the Constitution of Ukraine, which regulate social relations concerning military service. It is emphasized that constitutional provisions form the basis of the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families». The significance of this law is highlighted, as it establishes a mechanism for the social and legal protection of military personnel and their families, including procedures and conditions for financial, food, clothing, medical, and other types of support and benefits. The study concludes that the law contains interpretations of certain human and citizen rights proclaimed by the Constitution of Ukraine, considering the specificities of ensuring these rights for military personnel. However, the legislative system remains imperfect, particularly due to discrepancies between laws and the norms of the Constitution of Ukraine. Therefore, the article examines the role of the Constitutional Court of Ukraine as the sole body of constitutional jurisdiction, whose legal positions play a crucial role in the application of constitutional norms. The analysis includes a review of the Constitutional Court of Ukraine's ruling on recognizing certain provisions of the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families» as unconstitutional, based on a constitutional complaint.

Key words: Constitution of Ukraine, legal protection, Armed Forces of Ukraine, martial law, Constitutional Court, constitutional complaint.

Постановка проблеми. На сьогодні в умовах воєнного стану зросло число військовослужбовців, а тому перед державою постало все більше вимог щодо виконання покладеного на неї конституційного обов'язку забезпечувати захист прав та інтересів осіб, які перебувають на службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, сформованих відповідно до законів України, та членів їх сімей. Оскільки Конституція України (далі – КУ) заклала основні засади у механізмі соціального захисту військовослужбовців, актуальним є дослідження правових аспектів дотримання Україною її обов'язків перед захисниками та захисницями нашої держави.

Мета дослідження: здійснити правовий аналіз норм Конституції України, що закріплюють права та обов'язки військовослужбовців, а також норм Закону України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (далі – Закон № 2011-ХІІ), визначення особливостей правового статусу військовослужбовців, а також визначення ролі Конституційного Суду України у захисті конституційних положень та прав зазначених осіб.

Стан дослідження проблематики. Положення КУ у сфері прав військовослужбовців разом із Законом № 2011-ХІІ посідають місце одного з найпопулярніших предметів дослідження, оскільки регулярно вносяться зміни, що потребують перевірки на їх конституційність та відповідність загальній системі норм захисту прав військовослужбовців. Зокрема розглянуто дослідження таких вчених, як: С. Лахтадір, О.Я. Рогач, І.С. Бабич та ін.

Виклад основного матеріалу. Військовослужбовці відіграють значну роль у виконанні покладених на них завдань та обов'язків, адже вони безпосередньо залучені до захисту національної безпеки та територіальної цілісності України. Їхній особливий статус підкреслюється тим, що держава зобов'язується одночасно надавати їм загальні правові гарантії захисту прав та свобод, що проголошені в розділі II Конституції України, а також додаткові спеціальні правові гарантії, що необхідні для них у зв'язку з проходженням військової служби [1, с. 19].

Перебування на військовій службі поєднується з обмеженням деяких прав, що передбачені Основним Законом. Саме тому питання правового статусу військовослужбовця вирішується з чітким дотриманням конституційних принципів та норм. Перше, що вказує на потребу встановлення окремого регулювання прав та свобод військовослужбовців, є норми Конституції України, які стосуються обов'язку проходження такого виду служби. Такими є норми статті 17 Конституції України, яка проголошує першочергове значення для держави та всього Українського народу захисту суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки, а також визначає роль Збройних Сил України у виконанні цих функцій. Ч. 5 ст. 17 КУ свідчить про те, що держава повинна забезпечувати соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у ЗСУ та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей [2].

Окремо військовослужбовців стосуються положення ст. 35 КУ, в якій закріплюється право на проходження альтернативної (невійськової) служби, якщо виконання військового обов'язку суперечить

релігійним переконанням громадянина. Стаття 37 КУ є прикладом конституційного обмеження прав військовослужбовців, що полягає у забороні створення та здійснення діяльності організаційних структур політичних партій у військових формуваннях України. У статті 65 Конституції України, поруч з усіма передбаченими нею правами та свободами, закріплено обов'язок громадян України захищати Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність, шанувати державні символи, а також наводить положення про те, що громадяни проходять військову службу відповідно до закону.

Отже, Конституція України встановила основні засади, що встановлюють права та обов'язки військовослужбовців, гарантії їх соціального захисту, водночас законодавець у ній не порушує питань про права окремих категорій військовослужбовців, та не виділяє повного переліку видів соціального та правового забезпечення.

Тому конституційні положення щодо прав та обов'язків осіб, які виконують військові обов'язки, лягли в основу Закону № 2011-XII. У Законі законодавець розвинув конституційні норми та принципи та застосував у механізмі соціально-правового захисту цих осіб, окреслив основні засади державної політики у цій сфері та систему гарантій сприятливого виконання покладених на них конституційних обов'язків із захисту України.

Відповідно до вимог ч. 5 ст. 17 Основного Закону держава гарантує військовослужбовцям та членам їх сімей право на соціальний захист, яке дає можливість отримувати забезпечення, якщо особа має повну, часткову або тимчасову непрацездатність, втратила годувальника, є безробітною через обставини, які від неї не залежать, а також мати допомогу у старості та в інших випадках, встановлених законом (ст. 1 Закону № 2011-XII) [3]. Соціальні гарантії, встановлені Законом № 2011-XII, передбачають надання військовослужбовцям та членам їх сімей грошового, продовольчого, речового, медичного та інших видів забезпечення, додаткових щомісячних винагород під час дії воєнного стану, жилих приміщень, пільг у сфері транспортного проїзду, перевезення власного майна при переведенні на нове місце проходження військової служби, телефонного зв'язку, поштових послуг тощо, одноразової грошової допомоги, відшкодування заподіяної моральної або матеріальної шкоди. Варто додати, що це є неповний список гарантій регламентованих цим законом, але саме ці є основними та важливими для забезпечення належних умов життя тих, хто проходить військову службу.

Аналізуючи зміст Закону № 2011-XII можна дійти висновку, що він містить тлумачення деяких проголошених Конституцією України прав людини і громадянина, але з урахуванням особливостей забезпечення цих прав для військовослужбовців. Наприклад, військовослужбовцям гарантуються їхні громадянські права та свободи, які включають право брати участь у референдумах, обирати й бути обраними на посади до відповідних місцевих рад та державних органів. Але ч. 5 ст. 5 Закону України № 2011-XII встановлює обмеження для військовослужбовців на реалізацію прав передбачених ст. 36 (право на участь у політичних партіях, організаціях, рухах), ст. 44 (право на страйк) Конституції України.

Також взаємодоповнюючими є ст. 6 Закону та ст. 35 Конституції України, що встановлює право на сповідання будь-якої релігії або не сповідання жодної, вільного висловлювання своїх релігійних чи атеїстичних поглядів, та право на проходження альтернативної (невійськової) служби у зв'язку з суперечністю між релігійними переконаннями особи та військовими обов'язками. Але законом встановлена заборона формування релігійних організацій у військовому управлінні, військових з'єднаннях та частинах.

Закон України № 2011-XII включає також норми, що закріплюють за військовослужбовцями право на оскарження неправомірних рішень та дій військового управління та командирів (начальників), правничу допомогу відповідно до законів України та судовий захист своїх прав, зміст яких корелює зі ст.ст. 55, 56, 57, 59 КУ.

Попри те, що система соціального та правового захисту військовослужбовців в Україні формується протягом всього періоду її незалежності, вона досі не є досконалою. Зокрема поширеними стали проблеми в отриманні пенсійних виплат, надбавок до пенсій, окремих видів пільг, грошових компенсацій, одноразової грошової допомоги тощо. Дані проблеми стали особливо критичними на тлі посилення збройної агресії Російської Федерації, яка негативно вплинула на соціально-економічні умови в Україні.

Особливого значення набуває невідповідність між нормами Основного Закону та нормами законних і підзаконних актів, що є основною перешкодою у реалізації особами їхніх прав. Тому закономірною є потреба в інституційно-організаційному врегулюванні зазначеної проблеми.

Конституційний Суд України (далі – КСУ) – єдиний орган конституційної юрисдикції, що означає наявність в нього таких повноважень, як вирішення питань про відповідність Основному Закону законів України та інших актів, тобто ухвалення рішення про їх конституційність та здійснення офіційного тлумачення положень Конституції. Діяльність цього органу ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості й обов’язковості ухвалених ним рішень та висновків [4].

КСУ виконує функцію гарантування принципу верховенства права, зокрема це виражено у правових позиціях рішень КСУ, що виконують дійсно важливу роль під час правового застосування норм КУ в процедурі розгляду справ та ухвалення остаточних рішень, але не мають свого нормативного закріплення та чіткого визначення в жодному акті законодавства. Правова позиція формується під час вирішення судом тотожних справ, і вона є кінцевим аргументом, доводом, що лягає в основу ухваленого рішення. КСУ у своїй судовій практиці під час розгляду нових справ застосовує правові позиції, як механізм, що дозволяє посилаючись на раніше ухвалені ним рішення та аргументації щодо окремих правових питань [5, с. 78–80].

Окрім правові позиції органу конституційної юрисдикції дозволяють визначити правомірність впровадження деяких державних заходів в оборонній сфері. Попри те, що наразі Україна перебуває в стані збройного протистояння російській агресії, і водночас економічних ресурсів держави не достатньо, військовослужбовці, яких тепер стало значно більше, потребують тих самих гарантій та прав, що закріплені в Конституції та законах України. Оскільки законодавство повинно мати взаємозв’язок з реальними економічними, політичними та соціальними умовами в державі, то з метою вирішення проблемних питань регулярно відбуваються зміни в законах та підзаконних актах. Але деякі законодавчі зміни можуть бути оскаржені, і внаслідок чого стають об’єктом розгляду в КСУ. Військовослужбовці згідно з Конституцією наділені особливим правовим статусом, і тому правові позиції можуть бути застосовані для обґрунтування судового рішення у справі про захист їх прав.

КСУ неодноразово підкреслював вагому роль соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей, адже відповідно до Конституції України саме на них покладається безпосередній обов’язок забезпечення обороноздатності держави та захисту її національних інтересів. Саме тому надання їм спеціального статусу та додаткових умов соціального захисту взаємопов’язане зі здатністю забезпечувати суверенітет, територіальну цілісність, економічну та інформаційну безпеку в державі. Також, дотримуючись приписів ч. 5 ст. 17 КУ, соціальний захист військовослужбовців був охарактеризований КСУ як такий, що має пріоритетний та безумовний характер, а це означає, що державні заходи у сфері забезпечення осіб соціального захисту цієї категорії не можуть бути скасовані або обмежені, навіть через соціально-економічні обставини [6]. Тобто, таким чином КСУ вказав на те, що жодні спроби подолати економічні проблеми в державі за рахунок скорочення видатків на соціальну підтримку військовослужбовців не можуть бути визнані такими, що відповідають конституційним принципам.

Але КСУ у своїй практиці зважає і на те, що мають місце випадки, коли держава змушена вдаватися до обмежень у наданні пільг та інших соціальних гарантій населенню, в тому числі особам, які проходять військову службу у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до закону. Про це йдеться у рішенні КСУ від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018, що підтверджує право держави на вирішення соціальних питань на власний розсуд з урахуванням фінансово-економічних обставин. А отже якщо національна безпека перебуватиме під загрозою, буде введено особливий або воєнний стан, або у разі фінансово-економічної кризи тощо, держава здійснює перерозподіл між інтересами публічними та приватними. У разі такого перерозподілу держава дійсно може скоротити пільги, соціальні допомоги і т.д., але такі заходи не мають надто виходити за межі конституційних принципів та норм, що закріплюють право на достатній рівень життя [7].

Показовим у цьому питанні справа за зверненням до КСУ О.С. Поліщука, який вимагав визнати неконституційною норму п. 4 ст. 16-3 Закону України № 2011-ХІІ, відповідно до якої: «Якщо протягом двох років військовослужбовцю, військовозобов’язаному або резервісту після первинного встановлення інвалідності або ступеня втрати працездатності без встановлення інвалідності під час повторного огляду буде встановлено вищу групу інвалідності або більший відсоток втрати працездатності, що дає їм право на отримання одноразової грошової допомоги в більшому розмірі, виплата провадиться з урахуванням раніше виплаченої суми. У разі зміни групи інвалідності,

її причини або ступеня втрати працездатності понад дворічний термін після первинного встановлення інвалідності виплата одноразової грошової допомоги у зв'язку із змінами, що відбулися, не здійснюється» [8].

Дана норма стала очевидною правовою перепоною, коли в Україні багато військовослужбовців не могли отримати одноразової грошової допомоги, що і викликало вимогу суспільства вирішити питання несправедливості такого обмеження права дворічним строком. Другий Сенат КСУ ухвалив рішення від 6 квітня 2022 року № 1-р(П)/2022 по даній справі, у якому висвітлив важливість дотримання принципу домірності між соціальним захистом населення та фінансовими можливостями держави з урахуванням того, що держава зобов'язана додержуватися верховенства права та забезпечувати гідні умови життя населення. Принцип домірності у законодавчому регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері розглядається як співвідношення між метою та засобами її досягнення, де мета є достатньо вагомою та вартою того, що права громадян повинні бути обмежені, а засоби обґрунтовані та не занадто обтяжливі для тих, чий права обмежуються. Аналіз п. 4 ст. 16-3 Закону дозволив дійти висновку, що легітимною метою закріпленого в ньому обмеження є впорядкування надання одноразової грошової допомоги у разі зміни групи інвалідності, зміни відсотка втрати працездатності, запобігання зловживань даним правом. Але, спосіб досягнення цієї мети, який був обраний законодавцем, і який полягає у встановленні часового обмеження строком два роки, не відповідає принципу домірності, адже не було врахованого того факту, що погіршення стану здоров'я у зв'язку з проходженням військової служби в Збройних силах України може настати після спливу встановленого строку. Таким чином, клопотання було задоволено КСУ, й оспорювана норма Закону № 2011-ХІІ була визнана такою, що не узгоджується з конституційними принципами верховенства права та поваги до захисту прав людини [8].

Чинна редакція п. 4 ст. 16-3 Закону України № 2011-ХІІ закріплює за військовослужбовцями, військовозобов'язаними, резервістами та особами звільненими з військової служби права на отримання одноразової грошової допомоги у збільшеному розмірі у разі встановлення вищої групи інвалідності чи більшого ступеня втрати працездатності при повторному огляді незалежно від того, коли було здійснене первинне встановлення інвалідності чи непрацездатності. Таким чином, орган конституційної юрисдикції допоміг захистити право військовослужбовців відповідно до вимог Основного Закону, скасовуючи норму закону, що суперечила принципу соціальної держави, верховенства права в частині дотримання принципу домірності між суспільними інтересами та приватними інтересами окремої особи, принципу поваги до прав людини і громадянина, її честі, гідності та недоторканності.

Висновки. Держава реалізує політику підтримки осіб, які перебувають на військовій службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, та членів їх сімей, а передбачені нею заходи мають на меті підвищити мотивацію та боєздатність армії. Як показують результати дослідження, єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні неодноразово розглядав справи, предметом яких були права військовослужбовців. Під час ухвалення своїх рішень КСУ посилається на правові позиції раніше ухвалених рішень, а також норм міжнародного права, тим самим забезпечуючи однакове тлумачення та правозастосування положень Основного Закону. На прикладі рішення від 6 квітня 2022 року № 1-р(П)/2022 можна довести те, що КСУ посідає вагоме місце серед інших державних інституцій, адже ефективно сприяє формуванню системи захисту прав військовослужбовці із дотриманням конституційних принципів. Визнання норми закону неконституційною запускає процес впровадження нових, демократичних, обґрунтованих заходів з боку держави. Як це було розглянуто в даному випадку, за участі КСУ було скасоване несправедливе обмеження прав осіб, які захищають Вітчизну, а натомість отримали місце нові гарантії їх прав. Це вказує на те, що сучасна система права України та правове регулювання захисту прав громадян ґрунтуються на керівних засадах Конституції України, що своєю чергою забезпечується механізмом конституційного нагляду та контролю з боку Конституційного Суду України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лахтадир С. Правові гарантії захисту прав і свобод військовослужбовців. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. С. 17–21.

2. Конституція України: від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.05.2024).
3. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 № 2011-ХІІ: станом на 10 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 11.05.2025).
4. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VII: станом на 20 серп. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 11.05.2025).
5. Рогач О.Я. Правові позиції Конституційного Суду України: окремі аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. С. 77–82.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини сьомої статті 43, першого речення частини першої статті 54 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»: Рішення Конституційного Суду України від 20.12.2016 р. № 7-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-16#Text> (дата звернення: 11.05.2025).
7. Рішення конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р. № 76-VIII: Рішення конституційно Суду України від 22.05.2018 р. № 5-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> (дата звернення 11.05.2025).
8. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційного скаргу Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилення соціального захисту військовослужбовців): Рішення Конституційного Суду України від 06.04.2022 р. № 1-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text> (дата звернення: 11.05.2025).